

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ПРАЦЯ ЯК ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

М.М. Брюховецький

Інтелектуальна праця як реалія інформаційного суспільства набирає дедалі більшого розповсюдження в провідних країнах світу. Безпосередньо поняття інтелектуальної праці активно вводиться в науковий обіг разом з першими спробами рефлексії над новим типом суспільства, який прийшов на зміну індустріальному в розвинутих державах. Вказане явище має потужну традицію теоретичного осмислення в філософії, соціології, економіці, юридичних науках, політології. Проте існуюча наукова традиція розгляду інтелектуальної праці містить деякі неточності, які потребують окремого розгляду.

1. Проблема використання термінів

Зважаючи на велику кількість літератури, присвяченої явищу інтелектуальної праці, варто зазначити, що дослідники використовують дуже широкий тезаурус для позначення цього феномену. При цьому не існує єдиної традиції визначення саме інтелектуальної праці як унікального явища. Для позначення явища інтелектуальної праці часто використовуються терміни «розумова праця», «духовна праця», «комп'ютерна праця», «всезагальна праця», «інформаційна праця», «інтелектуальна діяльність» або «інтелектуальне виробництво», але зв'язок між цими поняттями не настільки однозначний.

Розумова праця. Після використання поняття розумової праці К. Марксом для позначення різновиду праці, протилежного фізичній

[20, с. 20], вказаний термін став досить вживаним у науковій літературі [1, с. 116, 117, 208], [40], [41, с. 195] та використовується практично як синонім інтелектуальної праці. Також існує думка щодо необхідності використання терміну «розумова праця» в якості більшого за об'ємом поняття щодо інтелектуальної праці. Зокрема, на переконання таких дослідників як Л.О. Лебединцева та Р.К. Мазітова, поняття розумової праці характеризує протилежну до фізичної праці діяльність, причому навіть і непродуктивного, нетворчого характеру, натомість інтелектуальна праця може бути лише творчою [15, с. 110-111], [16]. На наш погляд, вказане використання поняття «розумова праця» як родового по відношенню до «інтелектуальної праці» є не зовсім вдалим. Зокрема, існує досить розвинена наукова традиція вживання терміну «розум» на позначення певного типу (зазвичай — найвищого) мисленнєвої діяльності [39], в той же час, коли термін «інтелект» вживається на позначення здатності до мислення взагалі [32]. Тобто, поняття інтелекту є більше за об'ємом, ніж поняття «розум» (хоча існує і думка стосовно того, що вказані терміни використовуються на позначення різних явищ). Виходячи із вказаних міркувань, є не зовсім обгрунтованим використання поняття «інтелектуальна праця» на позначення творчого різновиду розумової праці. Крім того, з огляду на різне значення понять «інтелект» і «розум», не зовсім правомірним є вживання термінів «розумова праця» та «інтелектуальна праця» як синонімів.

Духовна праця. Також досить поширеним є використання поняття «духовна праця» [3, с. 37, 40], [14, с. 37]. На наш погляд, це не цілком вдалий термін для позначення інтелектуальної праці, з огляду на його розмитість. Так, в поняттях «фізична», «інтелектуальна» чи «розумова праця» предикат спрямований на позначення знаряддя виконання праці, засобу діяльності. У випадку з фізичною силою, інтелектом чи розумом вказівка на знаряддя є достатньо конкретною та чіткою. Проте не зрозуміло, на яку ознаку вказує предикат в терміні «духовна праця» — перш за все, з огляду на неоднозначність такого поняття як дух. На наш погляд, вказаний предикат буде більш вдалим у понятті «духовне виробництво», оскільки в даному випадку робиться наголос на його протилежності матеріальному виробництву.

Інформаційна праця. Використання терміну «інформаційна праця» і як його протилежності «індустріальна праця» [24, с. 96] є також, на наш погляд, недостатньо обгрунтованим, оскільки в даному випадку вказується на певний етап розвитку суспільства, а не на характер самої праці чи знаряддя її здійснення. В той же час етап розвитку суспільства може не співпадати або не бути характерним для того чи

іншого виду праці. Маємо на увазі, що інтелектуальна праця є явищем, повною мірою характерним для індустріального суспільства, та цілком імовірно існувала й в аграрному.

Всезагальна праця. Дотепер досить вживаним є запропонований ще К. Марксом термін «всезагальна праця» (в рос. перекладі — «всеобщий труд») [28, с. 69], [26, с. 42]. Так, у третьому томі «Капіталу» автором вказано на трактування всезагальної праці як такої, що включає будь-яку наукову працю, відкриття або винахід [19, с. 116]. Більш розгорнуте тлумачення надається в «Економічних рукописах 1857-1859 років», де Маркс аналізує особливості вільної праці як самоздійснення індивіда.

В матеріальному виробництві праця може набути подібного характеру лише тим шляхом, що 1) має місце її суспільний характер і 2) ця праця носить науковий характер, що вона разом з тим представляє собою всезагальну працю, є напруженням людини не як певним чином видресированої сили природи, а як такого суб'єкта, який виступає в процесі виробництва не у своїй суто природній формі, що склалася сама собою, а у вигляді діяльності, що керує всіма силами природи [21, с. 110].

Таким чином, К. Маркс передбачає появу праці, при здійсненні якої людина виходить із виробництва, стає його контролером і регулювальником [там само, с. 213-214]. За умови всезагальної праці основою виробництва постає присвоєння людиною всезагальної виробничої сили, її панування над природою в якості суспільного організму, всезагальне суспільне знання якого перетворюється у «безпосередню виробничу силу» [там само, с. 215].

Відтак, термін «всезагальна праця» частково охоплює прояви інтелектуальної праці, але характеристики та роль у суспільстві, надані Марксом всезагальній праці, не співвідносяться зі станом інтелектуальної праці в сучасному суспільстві. Крім того, сам термін «всезагальна праця» є не зовсім вдалим, оскільки не відображає сутності інтелектуальної праці, не вказує на знаряддя її здійснення, натомість посилається на певну «всезагальність», що виглядає доволі абстрактно.

Нематеріальна праця. Поняття «нематеріальна праця» або «аматеріальна праця» (термін, введений М. Лазаратто [42, с. 133, 137]), який активно використовується на позначення нового типу праці [37, с. 272], також не відображає всіх особливостей цього явища, натомість вказує на нематеріальність продукту. Проте слід зазначити, що результатом інтелектуальної праці може бути цілком матеріальний продукт, тому прямої відповідності між новим типом праці і

формою існування продукту немає. З огляду на вказівку на нематеріальність продукту — термін «нематеріальний» більш придатний для позначення результатів праці, а значить типу виробництва.

Комп'ютерна праця. Не повною мірою зрозумілим є також термін «комп'ютерна праця» [28, с. 60, 75], [5, с. 180], що також іноді використовується на позначення інтелектуальної. Автор концепції комп'ютерної праці В.В. Орлов стверджує, що вказаний різновид праці являє собою одну з форм відкритої К. Марксом всезагальної праці [28, с. 75]. Проте комп'ютер — далеко не єдине, а лише одне з чисельних знарядь інтелектуальної праці, а предикат «комп'ютерний» ніяк не проливає світло на характер самої праці чи зусиль, що докладаються. Стає незрозумілим, чому з решти знарядь інтелектуальної праці дослідник обрав саме комп'ютер для позначення нового явища.

Іноді також зустрічається термін «інтелектуальна діяльність» [31, с. 11, 20]. Проте поняття діяльності є більш широким, ніж поняття праці. Саме праця вказує на продуктивний характер людської діяльності та на інтегрованість її в процес суспільного виробництва, тому, на нашу думку, термін «інтелектуальна праця» є кращим внаслідок більшої конкретності.

Вказана багатоманітність назв на позначення інтелектуальної праці, що використовуються в науковій літературі, свідчить, з одного боку, про те, що вказане явище є цілком актуальною частиною нашої реальності та вимагає активного теоретичного осмислення, а з іншого — може говорити про певну незрілість наукової традиції осмислення поняття.

Інтелектуальна праця. На нашу думку, інтелектуальна праця відображає докорінні трансформації сучасного суспільства. Вперше за всі етапи розвитку соціуму предметом праці виступає нематеріальне. Земля, корисні копалини, речовина природи, в тому числі та, що зазнала попередньої обробки, — предмети праці попередніх епох. Методом обробки зазначених предметів є традиційна фізична праця. Навіть в індустріальну епоху, продукт праці якої, на наш погляд, був тісно пов'язаний із знанням, саме традиційна фізична праця виступала адекватним методом застосування зусиль.

Нематеріальний предмет праці у вигляді знань та інформації, що проникає в суспільне виробництво з настанням інформаційного суспільства, вимагає відповідного методу його обробки. До такого предмета праці неможливо застосовувати фізичні зусилля для отримання певного продукту. Знання та інформація для їх обробки та отримання конкретного результату потребують застосування інтелектуальних

зусиль, пов'язаних з судженнями, операціями мислення, уявою, фантазією, пам'яттю. Вказані зусилля далекі від зусиль традиційної праці в Марксовому розумінні [18, с. 170].

З огляду на це, одним з найбільш обгрунтованих термінів для характеристики процесу застосування інтелектуальних зусиль до подібного предмета праці є саме «інтелектуальна праця». Зазначений термін з одного боку, буде відображати певну протилежність до традиційної фізичної праці, предметом якої виступало матеріальне, а з іншого — вказувати на характер діяльності людини та характер зусиль, які застосовує людина до нематеріального предмету праці.

2. Інтелектуальна праця в системі суспільного виробництва

Серед дослідників існує думка про неправильність протиставлення інтелектуальної та фізичної праці. Так, відомий дослідник цієї проблематики Л.О. Лебединцева вважає, що інтелектуальна праця не має свого антиподу [15, с. 111] і протиставляти її фізичній — значить не розділяти поняття розумової та інтелектуальної праці і не враховувати творчий характер останньої [там само, с. 110]. Правильним протиставленням фізичній праці, на думку дослідниці, буде праця розумова, яка виступає родовою щодо більш вузького поняття «інтелектуальна праця» [там само, с. 111]. З іншого боку, в монографії К.О. Кірсанова «Теорія інтелектуальної праці» обгрунтовується думка стосовно того, що інтелектуальну працю слід протиставляти не фізичній, а традиційній праці, яка не виступає повним аналогом фізичній. Традиційна праця, на переконання дослідника, враховує також і інтелектуальну складову фізичної праці та характеризується якісною одноманітністю та ритмічністю дій, що виконуються [14, с. 15, 16].

Проте ми більш схильні дотримуватися іншої точки зору на вказану проблему. Інтелектуальна праця в широкому розумінні є одним із різновидів праці взагалі та протилежним поняттям по відношенню до фізичної. Зазначене протиставлення має досить серйозну наукову традицію в дослідницькій літературі [33, с. 16]. Так, «manual work» протиставляється «knowledge work» Пітером Дракером [43, с. 41], «hands» в значенні праці протиставляється «minds» у Томаса Стюарта [45, с. 38], «intellectual labour» протиставляється «manual labour» Альфредом Зон-Регелем [44, с. 85]. Крім того, якщо працею вважати цілеспрямовану діяльність людей зі створення споживчих благ [18, с. 170], то

під фізичною працею буде розумітися відповідна фізична діяльність, тобто, діяльність із застосуванням фізичних зусиль, а під інтелектуальною — інтелектуальна діяльність та відповідні зусилля. Використовуючи таку аналогію, можна дещо уточнити значення поняття інтелектуальної праці, визначивши його як процес розумової (мисленнєвої) діяльності людини по відношенню до знання та інформації щодо створення нематеріальних благ.

Так само слід зауважити щодо співвідношення інтелектуальної праці та духовного виробництва. Останнє поняття стало досить вживаним в теорії інформаційного суспільства для позначення нового типу виробництва [15, с. 111], [14, с. 29], [9, с. 132-135]. У випадку його використання, зазвичай виходять з традиційного поділу суспільного виробництва на матеріальне та духовне [9, с. 135-136]. Вказана класифікація здійснюється на підставі кінцевого продукту, що виробляється.

Слід звернути увагу, що і матеріальне, і духовне виробництво, як складові суспільного виробництва, можуть містити інтелектуальну працю. Такі цілковито матеріальні галузі виробництва як будівництво, важка та легка промисловість, навіть видобуток корисних копалин, можуть мати в своєму складі окремі прояви інтелектуальної праці. В той же час у сфері послуг, яку традиційно відносять до нематеріального виробництва, обсяг інтелектуальної праці може бути зведено до мінімуму. Маються на увазі послуги в сфері перевезення і транспортування, ресторанного і готельного бізнесу, побутового ремонту, прокату, а також різного роду друкарські, поштові, клінінгові послуги. Тим не менш, значна частина сфери послуг базується на інтелектуальній праці. Зокрема, на такій ґрунтуються послуги освітні, юридичні, консалтингові, дизайнерські, бухгалтерські, медичні, рекреаційні, рекламні, а також величезна кількість послуг, пов'язаних з розрахунком, логістикою, програмуванням, моделюванням і т.п. Крім того, інтелектуальна праця використовується цілковито у всіх високотехнологічних і наукомістких галузях виробництва. Вказане робить інтелектуальну працю більш характерною для сфери нематеріального виробництва, хоча, звісно, вона залишається можливою і для виробництва матеріального.

3. Творчий характер інтелектуальної праці

Окремо стоїть питання про творчий характер інтелектуальної праці. Переважна частина дослідників погоджуються, що інтелектуаль-

на праця носить творчий характер та їй притаманні ознаки творчості [3, с. 38], [14, с. 76, 120-121], [33, с. 21-22]. Тому питання творчості інтелектуальної праці можна сформулювати наступним чином: чи вся інтелектуальна праця є творчою, чи такою може бути лише окрема її частина? Як ми вже зазначали вище, ряд дослідників пропонують шукати відповідь на це питання в спробі розмежувати розумову та власне інтелектуальну працю, вказуючи, що творчий характер притаманний лише останній [15, с. 110-111]. Проте вказана позиція містить певні неузгодженості з огляду на зміст понять «інтелект» та «розум». Таким чином, питання про творчий характер інтелектуальної праці далеке від односпайного вирішення. Ми можемо запропонувати свої міркування з цього приводу.

Головною ознакою творчості прийнято вважати новизну [29, с. 14], [30, с. 638]. В цьому відношенні творчість вважається протилежною шаблонній діяльності [22, с. 9]. Одне з найбільш універсальних розумінь творчості пропонує Я.О. Пономарьов:

Творчість — це умовний термін для позначення психічного акту, що виражається у втіленні, відтворенні або комбінації даних нашої свідомості, у (відносно) новій формі, в галузі абстрактної думки, художньої та практичної діяльності [29, с. 11].

Близьким до подібного тлумачення творчості, пов'язаного з новизною та нетрадиційністю, виступає розуміння цього явища західними дослідниками Л. Ньюеллом та Г.А. Саймоном [27, с. 503]. До найбільш широко визнаних критеріїв творчості зазвичай відносять новизну, оригінальність, відхід від шаблону, злам традицій, несподіваність, доцільність, цінність та ін. [29, с. 12].

В багатьох випадках інтелектуальна праця може бути нерозривно пов'язана з творчою. Написання комп'ютерної програми, розробка оригінального Інтернет-сайту, проведення наукового дослідження, створення архітектурного проекту — вказані види роботи мають ознаки творчої, оскільки в своїй основі спрямовані на створення якісно нового нематеріального продукту. Тому можна говорити, що інтелектуальна праця в широкому розумінні може бути як творчою, продуктивною, так і непродуктивною (відтворювальною, репродуктивною) за характером.

Очевидно, що не вся інтелектуальна праця підпадає під критерії нетрадиційності та нешаблонності, а продукт такої праці далеко не завжди буде характеризуватися новизною, оригінальністю, цінністю. Так, робота бухгалтера, яку не можна назвати фізичною, проте повною

мірою можна назвати інтелектуальною, може містити як творчу, так і нетворчу компоненти. Наприклад, в разі здійснення розрахунку за вже відомими методиками та формулами, бухгалтер, безумовно, працює інтелектуально. Тим не менш, характер зазначеної роботи постає як непродуктивний, відтворювальний. Бухгалтер в цьому випадку не створює якісно нового продукту, що характеризується оригінальністю чи новизною. Проте може мати місце і зворотна ситуація, зокрема, у випадку виконання складних розрахунків з багатьма формулами, де необхідна розробка нового більш якісного або продуктивнішого методу отримання результату. Зазначена діяльність буде полягати у відході від звичних шаблонів, подолання усталених традицій та новизну. Тому, з огляду на ці критерії, в останньому випадку інтелектуальна праця бухгалтера буде носити ознаки творчої. Вказане стосується багатьох видів професійної діяльності, які пов'язані з виконанням не фізичної, а інтелектуальної роботи. Деякі аспекти праці адміністратора, юриста, викладача, менеджера можуть не мати своїм результатом створення якісно нового нематеріального продукту або мати в своїй основі діяльність, що здійснюється не за шаблоном чи вже готовим алгоритмом.

Таким чином, інтелектуальна праця може містити як творчу, так і нетворчу складову. Звісно, більш високого рівня та більш якісного втілення інтелектуальна праця набуває саме в процесі творчості. Можливо, розмежувати такі види інтелектуальної праці допоможуть терміни продуктивної і відтворювальної (непродуктивної або репродуктивної) праці. При цьому, продуктивна праця, на відміну від непродуктивної, традиційно пов'язується з розв'язанням проблеми та отриманням нового результату [4, с. 269-273], [5, с. 91], [23, с. 103-104].

4. Соціальні наслідки інтелектуальної праці

Праця є важливим елементом суспільного виробництва, тому зміна її характеру не може не вплинути на все виробництво та на суспільство в цілому. При цьому наукова література часто обмежується лише досить формальними наслідками в особистісній та соціальній сфері. Зазвичай говорять про неможливість традиційних способів здійснення контролю над інтелектуальною працею [25, с. 61-62], створення «електронного котеджу», сутність якого полягає в децентралізації виробництва та робочих місцях вдома [34, с. 320-328], послаблення профспілкового руху [25, с. 62], досягнення високого рівня прибутку інтелектуальної праці та інтелектуального працівника [10, с. 71], скорочення

робочого часу [25, с. 147] тощо.

На нашу думку, особливістю інтелектуальної праці порівняно з фізичною, є більш особистісний та внутрішній характер, пов'язаний з інтеріоризацією розумової діяльності. Відповідно, такий особистісний характер інтелектуальної праці має обумовлювати значні наслідки на особистісному рівні.

Так, характеризуючи працю в епоху капіталізму, особливо в епоху панування великої промисловості, К. Маркс зупинявся на чисельних негативних рисах. Однією з таких рис є монотонний характер праці — коли праця зводиться до сукупності простих, часто повторюваних операцій та призводить до деградації розумових здібностей працівника, пригнічення його розумового потенціалу [18, с. 339-341]. Також до негативних рис К. Маркс відносить виснажливий у фізичному плані вплив, який здійснюється працею на людський організм [там само, с. 221, с. 229-258].

Вказані особливості не притаманні інтелектуальній праці. Так, наприклад, працю педагога, програміста, юриста, дизайнера не можна звести до сукупності монотонних простих, часто повторюваних операцій. Як ми вже зазначали вище, інтелектуальна праця, на відміну від традиційної, може носити творчий характер. У цьому плані при здійсненні інтелектуальної праці не можна говорити про такі негативні наслідки, як деградація розумових здібностей, що могли бути притаманні традиційній праці. Навпаки, у випадку з інтелектуальною працею йдеться скоріше про розвиток розумового та творчого потенціалу інтелектуального працівника.

Також при інтелектуальній праці людина переживає іншого роду виснаження і стомлення, ніж при фізичній. Якщо в останньому випадку йдеться про фізичну втому, біль у м'язах, незворотні фізіологічні зміни в організмі, то при інтелектуальній праці можна говорити лише про тимчасову емоційну втому, яка не носить незворотного характеру та не спричиняє розладу когнітивних здібностей людини. В будь-якому випадку, якщо для фізичної праці питання про виснаження робочої сили безперечно і однозначне, то його варто переглянути при аналізі наслідків впливу на особистість праці інтелектуальної.

5. Проблема експлуатації і мотивації

Зміна характеру праці — тобто одного з елементів структури виробництва — не може не відобразитися на всьому виробництві, виклика-

ючи відповідні структурні зміни його інших елементів. Так, розглядаючи проблеми праці в соціально-неоднорідному суспільстві, не можна обійти увагою проблему експлуатації. Поява та поширення інтелектуальної праці, що пов'язана з нематеріальністю продукту, з інтеріоризацією процесу праці та невід'ємними від людини здібностями, призводить до того, що процес інтелектуальної праці дуже складно контролювати. Натомість традиційну фізичну працю, яка супроводжувалася як матеріальним продуктом, так і екстеріоризацією самого процесу праці, можна було контролювати та наглядати за нею, вдаючись до різних форм експлуатації чи примусу. У випадку інтелектуальної праці, матеріальні прояви якої є ускладненими, тільки від людини залежить, наскільки інтенсивно вона буде використовувати свій інтелект та свої здібності для виконання того чи іншого завдання. Зазначена складність нагляду та контролю має місце навіть за умов, коли інтелектуальна праця носить нетворчий та непродуктивний характер, не кажучи вже про ситуацію, коли інтелектуальна праця здійснюється в її творчому та продуктивному різновиді.

Прямий примус, заснований на фізичній силі чи загрозі розправи (так, як це мало місце на аграрному етапі розвитку суспільства), або економічний примус, заснований на економічній мотивації, необхідності задоволення найперших матеріальних потреб (так, як це мало місце на індустріальному етапі розвитку суспільства), — вже не можуть бути ефективними засобами спонукання до інтелектуальної праці в її творчому різновиді.

Інтелектуальний робітник, виконуючи творчу інтелектуальну працю, здійснює акт творчості не через необхідність задоволення найперших матеріальних потреб — в їжі, одязі, житті. (Тим більше це стає актуальним за умов досить високого рівня життя в провідних країнах світу, де навіть безробітні забезпечені необхідним рівнем матеріальних благ, не говорячи вже про працюючих людей.) Тому наврядчи перспектива грошової винагороди може примусити до істинної творчості — написати геніальне полотно, розробити концептуальну комп'ютерну програму, зробити науковий винахід. Спостерігається ситуація, в якій, дійсно, розміри заробітку відступають на другий план [22, с. 124]. В. Іноземцев, описуючи вказану проблему, зазначає:

Економічні чинники не можуть замінити ні задоволення від самої роботи, що виконується, ні цінностей колективної діяльності, ні радощів спілкування з родиною, друзями і колегами [12, с. 115].

За умов подібного нівелювання економічного примусу та відповід-

ного зменшення значення економічної мотивації до творчої інтелектуальної праці, активно здійснюються спроби пошуку та дослідження нових видів мотивації. Умовно неекономічну (нематеріальну) мотивацію до праці можна поділити на два види — соціальну та духовну [7, с. 94-95]. До першої слід віднести все, що пов'язане із положенням людини в суспільстві: потяг до самоствердження та визнання [35, с. 584], [36, с. 313, 316], необхідності задоволення в сфері професіональної діяльності, просування службовою драбиною, зростання [38, с. 112-117], бажання влади [17, с. 651-653] тощо. До духовного виду мотивації можна віднести розуміння праці як джерела та засобу духовного і культурного зростання людини [25, с. 160], розвитку духовної сфери і вдосконалення власної особистості [11, с. 157-160] тощо.

На нашу думку, недостатньо уваги в дослідженнях з мотивації приділяється такому виду мотивації до творчої інтелектуальної праці, який можна було б умовно назвати внутрішнім. Ми виходимо з того, що далеко не всі етапи творчого процесу психологічні, тобто такі, які піддаються логічному аналізу, пов'язані зі свідомістю [29, с. 155-156]. Чисельні дослідження в галузі психології мислення вказують на те, що акт творчості може здійснюватися з певних внутрішніх спонукань, внутрішнього пориву, раптовості, певної неусвідомленої потреби, коли без цього людина не може існувати [2, с. 181, 326, 350, 352], [6, с. 37], [8, с. 158-159], [27, с. 500]. Люди творчі — художники, поети, письменники, вчені, вступали в акт творчості та починали творити, не через перспективу прибутку (часто вони були бідними та їх творчість не була засобом заробітку), не в пошуках суспільного визнання (а часто навіть всупереч йому; в багатьох випадках творчі люди не визнавалися суспільством), навіть не для внутрішнього самовдосконалення (серед відомих творців багато представників маргінальних верств населення, людей, що ведуть аморальний спосіб життя). Для прикладу, творчість митців, за свідченням дослідників, а часто і за їх особистим свідченням, викликається певною внутрішньою потребою творити [6, с. 43-44, 47, 63-64] та отримувати насолоду від творчого акту [2, с. 181, 195].

При цьому слід звернути увагу на те, що при подібній внутрішній мотивації стає майже неможливим змусити людину до творчої інтелектуальної праці старими методами. Безумовно, це викликає пошук нових форм примусу не прямих, фізичних чи економічних, а більш завуальованих. Можна висунути припущення щодо ймовірності взаємозв'язку виду експлуатації та панівної ідеології. Зокрема, можна спробувати пов'язати обґрунтування капіталістичної експлуатації з її економічною мотивацією за допомогою ідеології збагачення — тобто ство-

ренням образу роботи як засобу досягнення матеріального добробуту. Тоді нівелювання власне економічної мотивації спричиняє появу інших видів ідеологічного впливу, а саме — коли примус людини до праці часто здійснюється шляхом нав'язування зовні соціальної чи духовної мотивації. Тобто, необхідність працювати обумовлюється через певний соціальний тиск або через необхідність самовдосконалення людини, її духовного розвитку.

Еволюція мотивації праці та нівелювання економічної мотивації дає змогу переосмислити поняття капіталістичної експлуатації, в якому важливе місце посідала саме економічна мотивація. Разом з тим, якщо розуміти капіталістичну експлуатацію як атрибутивну ознаку робочого класу в індустріальному суспільстві, то вказані процеси змушують під новим кутом зору розглянути і саме поняття робочого класу.

Таким чином, поширення в інформаційному суспільстві такого явища як інтелектуальна праця породило наукову традицію його осмислення як в межах теорії інформаційного суспільства, так і поза межами такої. Вказана традиція не позбавлена певних недоліків, наприклад, пов'язаних з неоднозначністю назви цього явища. Така багатомірність підходів свідчить, з одного боку, про актуальність проблеми інтелектуальної праці та необхідність її осмислення, а з іншого — може говорити про певну наукову та теоретичну незрілість осмислення явища. Інтелектуальна праця — новий вид праці, пов'язаний з нематеріальністю предмета праці (знань та інформації), по відношенню до якого не можна застосовувати фізичні зусилля. Інтелектуальна праця може бути присутня і в межах матеріального, і в межах духовного виробництва. Важливим моментом є те, що найбільш високого і якісного втілення інтелектуальна праця набуває у своєму творчому різновиді.

Зміна характеру праці як одного з елементів суспільного виробництва обумовлює певні соціальні наслідки. До таких наслідків можна віднести відсутність виснаження та розвиток розумового і творчого потенціалу робітника в порівнянні з традиційною фізичною працею. Проте одним з головних соціальних наслідків буде майже неможливість експлуатації робітника через ускладненість здійснення контролю над працею, а також у зв'язку зі зміною мотивації до праці з економічної на особливий вид мотивації, який можна назвати внутрішнім. Творчий характер продуктивного різновиду інтелектуальної праці робить неможливим застосування старих форм примусу та дозволяє поставити питання про еволюцію суспільних відносин в інформаційному суспільстві.

Література

- [1] *Арендт Х.* Vita activa, или О деятельной жизни. — СПб. : Алетей, 2000.
- [2] *Арнаутов М.* Психология литературного творчества. — М. : Прогресс, 1970.
- [3] *Бондаренко Е.А., Римский В.П.* Интеллектуальный труд и духовное производство: философско-методологическая экспликация понятий // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. — 2014. — № 2 (173). Вып. 27. — С. 33-42.
- [4] *Вертгеймер М.* Продуктивное мышление. — М. : Прогресс, 1987.
- [5] *Глебова М.В.* Философские основы проблемы развития продуктивного мышления // Общество: социология, психология, педагогика. — 2011. — Вып. № 3-4. — С. 91-96.
- [6] *Грузенберг С.О.* Психология творчества. Введение в психологию и теорию творчества. Т. 1. [Феноменология творчества. Строение творческого процесса]. — Минск : Белтрестпечать, 1923.
- [7] *Дворецкая Г.В., Махнарылов В.П.* Социология труда. — К. : Выща школа, 1990.
- [8] *Дружинин В.Н.* Психология общих способностей. — СПб. : Питер, 1999.
- [9] *Духовное производство. Социально-философский аспект проблемы духовной деятельности / Отв. ред. В.И. Толстых.* — М. : Наука, 1981.
- [10] *Иноземцев В.Л.* «Класс интеллектуалов» в постиндустриальном обществе // Социологические исследования. — 2000. — № 6. — С. 67-77.
- [11] *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. — М. : Логос, 2000.
- [12] *Иноземцев В.Л.* Экспансия творчества — вызов экономической эпохе // ПОЛИС. Политические исследования. — 1997. — № 5. — С. 110-122.

- [13] *Кендюхов О.В.* Мотивація творчої інтелектуальної праці: дослідження основних підходів // *Економіка України*. — 2009. — № 3. — С. 23-25.
- [14] *Кирсанов К.А., Кондратович И.В., Алимова Н.К.* Теория интеллектуального труда: классический подход к решению творческих задач. — М.: Мир науки, 2013.
- [15] *Лебединцева Л.А.* Понятие и сущность интеллектуального труда в современных экономико-социологических исследованиях // *Общество. Среда. Развитие*. — 2012. — № 1. — С. 108-111.
- [16] *Мазитова Р.К.* Интеллектуальный труд во взаимосвязи с институциональными структурами государства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tisbi.org/assets/Site/Science/Documents/28-MAZITOVA.pdf>
- [17] *Макклелланд Д.* Мотивация человека. — СПб.: Питер, 2007.
- [18] *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 1. — Кн. 1: Процесс производства капитала. — М.: Политиздат, 1983.
- [19] *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 3. — Кн. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. — М.: Политиздат, 1985.
- [20] *Маркс К.* Критика Готской программы // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. — Т. 19.
- [21] *Маркс К.* Экономические рукописи 1857–1859 годов (Первоначальный вариант капитала) / *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — М.: Издательство политической литературы, 1969. — Т. 46. — Ч. 2.
- [22] *Матейко А.* Условия творческого труда. — М.: Мир, 1970.
- [23] *Матюшкина А.А.* Творческое мышление как предмет исследования в отечественной психологии: научные школы *О.К. Тихомирова, А.М. Матюшкина, Я.А. Пономарева* // *Вестник Московского университета, Серия 14 Психология*. — № 2. — 2008. — С. 102-112.

- [24] *Мей К.* Інформаційне суспільство. Скептичний погляд. — К. : К.І.С., 2004.
- [25] *Мировая экономика: глобальные тенденции за 100 лет /* Под ред. И.С. Королева. — М. : Юристъ, 2003.
- [26] *Мусаелян Л.А.* Марксово учение об историческом процессе и теории постиндустриального общества // *Философия и общество.* — 2005. — № 2. — С. 39-59.
- [27] *Ньюэлл Л., Шоу Дж. С., Саймон Г.А.* Процессы творческого мышления // *Психология мышления. Сборник переводов с немецкого и английского.* — М. : Прогресс. — С. 500-530.
- [28] *Орлов В.В., Гриценко В.С.* Постиндустриальное общество и новая форма труда // *Философия и общество.* — 2012. — № 3. — С. 60-78.
- [29] *Пономарев Я.А.* Психология творчества. — М. : Наука, 1976.
- [30] *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии — СПб. : Питер, 2002.
- [31] *Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України:* В 3 т. / За ред. В.М. Гейця. — Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки. — К. : Фенікс, 2007.
- [32] *Суворов О.В.* Интеллект // *Новая философская энциклопедия:* в 4 т. — М. : Мысль, 2010.
- [33] *Тарапов И.Е.* Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. — Харьков : Тимченко, 2008.
- [34] *Торффлер Э.* Третья волна. — М. : АСТ, 2004.
- [35] *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. — М. : АСТ, 2004.
- [36] *Фукуяма Ф.* Конец истории и последний человек. — М. : АСТ, 2010.
- [37] *Хардт М., Негри А.* Империя. — М. : Праксис, 2004.
- [38] *Херцберг Ф.* Мотивация к работе. — М. : Вершина, 2007.

- [39] *Шевырев В.С.* Разум // Новая философская энциклопедия: в 4 т. — М. : Мысль, 2010.
- [40] *Ядранський Д.М.* Розумова праця: теорія аналізу та контролю // Інвестиції: практика та досвід. — К., 2012. — № 8. — С. 67-69.
- [41] *Ядранський Д.М.* Роль обліку праці в сучасному економічному знанні // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія: Економіка. — Вип. 3. — 2011. — С. 192-198.
- [42] *Lazzarato M.* Immaterial Labor // Radical Thought in Italy: A Potential Politics. — Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press. — 1996. — P. 133-147.
- [43] *Drucker P.F.* Management Challenges for the 21st Century. — New York: Routledge, 2012.
- [44] *Sohn-Rethel A.* Intellectual and manual labour: a critique of epistemology. — New Jersey: Humanities Press, 1978.
- [45] *Stewart T.A.* Intellectual Capital: The new wealth of organization. — New York: Random House LLC, 2010.
- [46] *Wolfstetter E.* Surplus Labour, Synchronised Labour Costs and Marx's Labour Theory of Value // The Economic Journal. — Vol. 83, No. 331. — 1973. — P. 787-809.

Надійшла до редакції 18 липня 2015 р.